

Arkeoloji ve Turizm İlişkinine Dair Yazılar / Anadolu Arkeolojisinde Höyükler, Turizm ve Turizm Rehberliği

Essays on the Relationship Between Archaeology and Tourism / Mounds in Anatolian Archaeology, Tourism and Tourism Guiding

Serap ÖZDÖL KUTLU*

*Ege Üniversitesi

Çeşme Turizm Fakültesi

Anahtar sözcükler:

Höyük, Kültürel tabakalaşma, Arkeolojik miras yönetimi, Kültür turizmi, Turist rehberliği metodolojisi.

Key words:

Mounds, Cultural stratification, Archaeological heritage management, Cultural tourism, Tourist guiding methodology.

ÖZ

Höyükler, insanlığın hafıza "tepe"leridir. Yerleşik yaşamla başlayan oluşumları; farklı kültür kalıntılarıyla meydana gelen birikimleri; türlü nedenlerle tahrip edilmeleri ve terk edilimleri, başlı başına karmaşık birer olaylar ve hatıralar silsilesidir. Höyükler; bölgede yaşayan yerli halkın veya dışarıdan gelen toplulukların, önceki kültürlerin fiziksel ve manevi mirası üzerine yeni yaşantılar inşa etmesiyle meydana gelir. Bazıları bugün bile üzerinde yaşanan köyleriyle "canlı birer organizma" olan höyükler, tüm geç dönem uygarlıklarının anası ve atasıdır. Bu yazıda söz konusu çok yönlü ilişki ve etkileşim süreci; Troya, Frig ve Hitit gibi uygarlıklar ile bunlarla ilişkili ikonik höyük yerleşmeleri üzerinden aktarılmaktadır. Höyüklerin kazılması, incelenmesi, anlaşılması ve anlatılması süreçlerinin her biri farklı zorluklar barındırmaktadır. Çalışmada; höyüklerin oluşum dinamikleri ve nedenleri, tabakalanma ve dolgu/birikim mantığı gibi yapısal özellikleri ile korunma tehditleri üzerinde durularak bu alanların gereğince anlaşılması hedeflenmiştir. Çoğu UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan höyüklerimiz, ne yazık ki kültür turizmi pazarında görsel çekiciliği daha yüksek olan yakın dönem kültürel mirasının gölgesinde kalmaktadır. Yazıda bu durumun nedenleri irdelenmiş ve paydaşlara yönelik çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Son olarak, tarih öncesi (Prehistorik) bir höyükte turist rehberliği yapmanın zorlukları, avantajları ve yöntemleri ele alınmıştır.

ABSTRACT

Mounds may be regarded as the 'hills' of human memory. Their formation, beginning with the emergence of sedentary life; their gradual buildup through stratified cultural deposits left by successive communities; and their destruction and abandonment for various reasons together constitute a complex sequence of events and memories. Mounds are formed when local populations or incoming groups establish new lifeways upon the physical and intangible heritage of earlier cultures. Some, still inhabited today by villages built upon them, function as 'living organisms.' In this sense, mounds may be regarded as the progenitors of all later civilizations. This article describes this multifaceted process of relationship and interaction through civilizations such as Troy, Phrygians, and the Hittites, and their associated iconic mound settlements. The processes of excavation, examination, understanding, and characterization of mounds each present different challenges. The study aims to provide a thorough understanding of these mounds by focusing on their formation dynamics and causes, structural features such as stratification and filling/deposition logic, and the threats to their preservation. Many of our mounds, included on the UNESCO World Heritage List, unfortunately remain overshadowed in the cultural tourism sector by heritage from more recent periods that possesses greater visual appeal. The article examines the underlying reasons for this situation and provides recommendations for stakeholders. Finally, the challenges, advantages, and methodologies of conducting tourist guiding at a Prehistoric mound are discussed.

İNSANLIĞIN HARD DİSKİ HÖYÜKLER

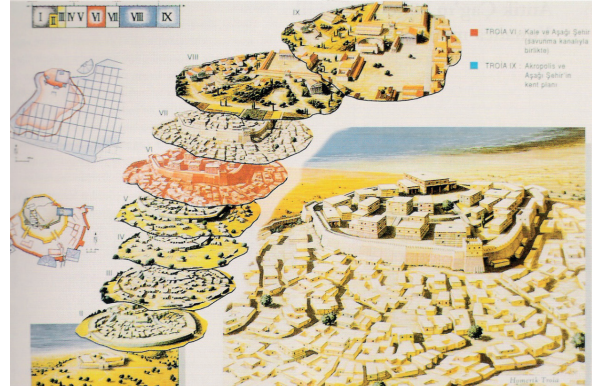
Höyükler. İnsanlığın hafızası, hard disk. Anadolu kültür tarihimizin ve turizminin birbirinden ayrılmaz ve eşsiz parçaları. Neolitik Çağ yani yerleşik yaşam ile başlayan oluşumları/maceraları, farklı yaşam/kültür tabakalarıyla/izleriyle/kalıntılarıyla meydana gelen birikimleri/yükseltileri, türlü nedenlerle tahripleri ve terk edilimleri

hepsi ayrı birer karmaşık olaylar ve hatıralar silsilesi. Bazıları bugün bile üzerinde yaşanan köyleriyle canlı organizmalar. Kazılması, incelenmesi, anlaması, anlatması her biri ayrı ayrı zorluklar içeriyor. Daha önemlisi höyükler tüm geç dönem uygarlıklarının anası ve atası.

Gerçekten de höyüklerde her uygarlık bir diğerinin yaşantısı ve anıları üstünde yükselir ve ba-

zen iç içe geçip etkileşir. Günümüze yakın yani oldukça geç dönem uygarlıklarının bile altında veya yakınında hemen çoğu zaman bir höyük temeli ve geçmişine rastlanır. Bu durumun en “ikonik” ve UNESCO Dünya Mirası örneği Troya Höyüğüdür. Dünya onu Homeros’un İlyada’sına ilham veren bir geç dönem yani Demir Çağı yerleşmesi olarak bilse de, aslında ana toprak üzerine ilk iskânı Kalkolitik Çağ’a yani günümüzden yaklaşık altı bin yıl öncesine kadar geriye giden tipik bir höyük yerleşmesidir (Resim 1). Priamos’un Troya’sı, Yunan Dönemi, Roma Dönemi hep bu tarihöncesi temelin üstünde yükselmiştir. Bir diğer meşhur örnek ise Kırşehir-Kaman Kalehöyük olsun. Burada, Tunç Çağı yani günümüzden yaklaşık beş bin yıl kadar önce başlayan yerleşim geleneği, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, erken ve geç Hitit dönemi, erken ve geç Frig Dönemi ve Osmanlı dönemi ile devam etmiştir (Resim 2). Bir diğer çok çarpıcı örnek olarak ise yine bir UNESCO Dünya Mirası ören yeri Gordion’u vermek isterim. En erken tabakası Tunç Çağı yerleşmesi olan höyükte, bir Demir Çağı uygarlığı olan Frigler Gordion-Yassıtepe höyüğünü yurt edinmişler ve dahası bu devasa höyüğü başkent yapmışlardır (Resim 3). Bu çok bilinen uygarlıklar ve yerleşmelerden bir diğeri yine bir Tunç Çağı höyüğü üzerine kurulmuş önce Aiol sonra İon kenti olan ve daha önemlisi Homeros’un memleketi Bayraklı-Smyrna antik kentidir. Aphrodisias’a yerleşen Romalılar da tiyatrolarını ve iskânlarını bir höyük sırtına yaslamışlar, Hititler önce Kültepe Höyüğü sonra ise Alacahöyük ve Boğazköy’de hem Tunç Çağı hem de Asur Ticaret Kolonileri yerleşmelerinin üzerine gelip yeni yaşamlarını eskinin kültürel mirası üzerine inşa ederek bölgeyi yurt edinmişlerdir.

Hepsi de üst üste, yan yana, iç içe kurulmuş yerleşmeler, kesişen etkileşen hayatlar. Bambaşka coğrafyalardan gelen başka başka diller konuşan uluslar gelip eskilerin veya aynı topluluklardan kalanlar atalarının evlerinin temelleri ve mirası üzerine kendi evlerini inşa ediyorlar ve ölülerini gömüyorlar. Yere ve coğrafyaya bağlılık. Yerin, coğrafyanın, kültürlerin ortak hafızası ve yaşamışlığı/hatırası/tarihi/ruhu ne dersenez. İnsanlar yaşamışlığı yani tabiri caizse “ruhu” olan yer-

Resim 1. Troya Höyüğü'nün tabakalanması

lerde yaşamayı tercih eder ve böyle yerlere güven duyarlar. Fiziki ve manevi miras bırakılmış yerleri yurt edinirler. Yukarıda sıraladığım örneklerden görülüyor ki Türkiye'nin en benzersiz ve ikonik yerleşmeleri aslında çoğu Unesco Dünya Miras Listesine girmiş höyük yerleşmeleridir.

Kültür turizmüne hizmet eden turizm paydaşlarının, acentesi, planlamacısı, işletmecisi ve turist rehberiyle bu kıymetli ürünlere hak ettiği değeri vermek ve tanıtımda geri planda kalıp geç dönem görsel güzelliği olan kültürel miras ürünlerinin gölgesinde kalmasını önlemek için her tür farkındalığa ve çabaya sahip olması gerekir diye düşünüyorum. Özellikle de temsil ettiğim program yani turizm rehberliği öğrencilerinin burada adı geçen veya geçmeyen tüm höyüklerin ülkemiz kültür tarihi ve turizmi açısından kıymetinin farkında olması için büyük gayret gösterdiğimin altını çizmek isterim. Zira klasik ve ayakta olan eserlerin acenteler ve rehberler tarafından ürün

Resim 2. Kırşehir-Kaman Kalehöyük hava fotoğrafı

yelpazesine daha fazla dâhil edilmekte olduğunun ve Prehistorik höyük yerleşmelerinin pastadan yeterince pay alamadığının farkındayım. İşletmeler daha kârlı ve riski olmayan güvenli turların peşindeyken, bunlara uyan çoğu rehberin de olanla yetindiğinin, hatta bir süre sonra gösterişli eser anlatımının büyümesine kendilerini kattığı ve tercih ettiğinin de farkındayım. Ancak höyükleri rehber anlatımlarının dışında tutmak yerine, bu bellek mekanlarını anlamaya çalışmak, içselleştirmek, adeta onları yeniden canlandırıp hayat vermek ve bu kültürel mirası daha iyi anlayıp anlatabilmek için teknikler geliştirmek gerekmez mi? Zira bizi Akdeniz ve Yakınoğu turizmde hak ettiğimiz benzersiz ve rekabet edilemez konumumuza oturtacak olan yaklaşım ve vizyon bu değil midir? Daha önemlisi milyonlarca yıllık geçmişi olan insanlık mirasının ve kültür turizminin muhtevasının son bir kaç bin yıla hapsedilmesi de büyük bir hata olacaktır.

Can Çekişen Höyükler ve Kültürel Miras

İnsanlığın hafızası höyüklerin; tesviye edilmeden, ekilip biçilmeden, taşkınlarda üzeri kapanmadan, kıyısından ortasından yol geçmeden, üzerine baraj yapılmadan, geç dönem mezarları veya yerleşmeleri tarafından tahrip edilmeden bugüne kadar ulaşabilmeleri aslında bir mucize gibidir.

Gerçekten de kimileri Akhisar Ovasında tanık olduğum gibi tarım veya inşaat yapılırken tümüyle düzleştirilerek tesviye edilmiş ve yok olmuş, kimisi İzmir, Urla-Limantepe Höyüğünde olduğu

Resim 3. Ankara, Gordion Yassitepe Höyüğü

gibi ortasından yol geçerek insan faktörlü olarak tahribata uğramıştır.

Bazı höyükler İzmir, Yeşilova ve Yassitepe höyüklerinde olduğu gibi doğal nedenlerle üzeri kapanarak ova seviyesinin altında kalmış ve büyük bir tesadüf sonucu açığa çıkarılarak hayatı kurtulmuştur. Eğer ki toprak hafriyatı sırasında ortaya çıkan arkeolojik buluntular bir şekilde yetkililere haber verilmeden üzeri kapatılsaydı, yine bu höyük de pek çok kültürel varlığımızın başına geldiği gibi insan faktörlü bir tahribatın kurbanı olup tümüyle yok olacaktı.

Akhisar ve Manisa Ovasında yüksek lisans tezimi için yaptığım bir alan araştırması sırasında çiftçiler adı ve yeri yayınlarda geçen birkaç höyüğü sordüğümüzde bize ova seviyesinde dümdüz alanlar göstermişlerdi. Dahası yayınlarda adının içinde bile tepe geçen bu höyüklerde tesviye sırasında çok sayıda çömlek ve kemik parçalarının çıktığından söz etmişlerdi. Ne üzücü, adı bile hala tepe olarak kalmış ama şimdi ovayla bir ve kendi ortada yok.

İzmir, Urla-Limantepe'de yol höyüğün tam ortasından geçer ve kazılar yolun iki tarafında gerçekleştirilmektedir (Resim 4). Benzer bir durumla Tarsus ve Amasya'da gördüğüm höyüklerde de karşılaştım. Yolu höyükleri ortasından yararak geçirmişler ve siz geçerken kesitte kültür tabakalarını görebiliyorsunuz. Ne talihsizlik ve dahası göz göre cinayet mahalli oluşturmak. Karayolları gibi kurumlarımızda neden yurtdışında olduğu gibi kadrolu olarak arkeologlar çalışmıyor. Bizim gibi her yerinden tarihi eser fıskıran ve elindeki "başlıca doğal kaynağı/petrolü" arkeolojik ve tarihi eserler olan bir ülkede yol etütleri veya yapımları sırasında karşılaşılan arkeolojik eserlere anında müdahale eden bir ekip neden olmasın?

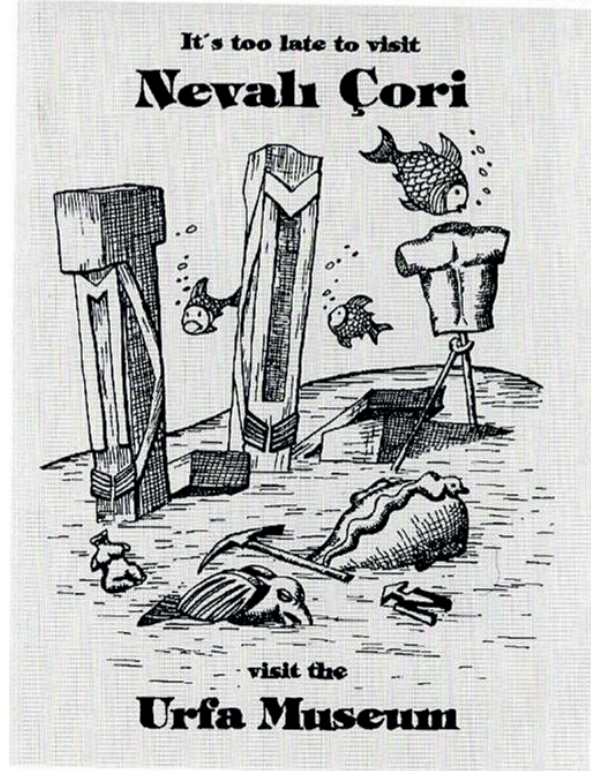
Keban Barajı, Atatürk Barajı, Ilısu Barajı vb. bayındırlaşma faaliyetleri kapsamında da çok sayıda höyüğümüz birkaç yıllık sınırlı kurtarma kazı çalışmalarıyla nispeten araştırılmış, sonrasında ise tümüyle sular altında kalmıştır. Urfa Müzesi'ni dolaşırken Nevali Çori seksiyonunda "it's too late to visit" afişini ve oradan çıkan ve Neolitik dönemle ilgili algılarımızı köklü şekilde dönüştüren ünlü sembolik sanat eserlerini gö-

Resim 4. İzmir, Urla Limantepe Höyüğü, ortasından yol geçen höyüğün her iki tarafında yürütülen kazı çalışmaları

rebilirsiniz (Resim 5). Aynı bölgeden yine baraj kurtarma kazılarında Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük, Gre Filla Höyük ve Körtik Tepe'yi de burada zikretmeden geçemeyeceğim. Bu höyükler daha uzun soluklu kazılabilseydi insanlık tarihinin büyük resmini tamamlamaya yönelik kim bilir hangi eksik parçaları temin edebileceklerdi? Ama en azından baraj sularının altında kalarak belki bir ölçüde de olsa korunmalarını sağladığımızı düşünmek istiyorum.

Bazı höyüklerimiz İzmir, Ege-Gübre ve Beyşehir, Er Baba örneklerinde olduğu gibi fabrika bahçelerinde mahsur kalmışlardır. Sayburç Höyük gibi bazılarının da üzerinde günümüz köy yerleşmesi vardır ve köy sakinlerinin yaşantısı binlerce yıl önceki Neolitik yapılarla iç içe geçmiştir. Öyle ki; köyde günümüzdeki bir ahır binasının temeli Neolitik yapı kalıntısıdır ve modern duvarlar bu temel üzerine inşa edilmiştir. Höyük tümüyle modern köy ile iç içedir.

Resim 5. Urfa Müzesi'nde Atatürk Barajı suları altında kalmış Nevalı Çori Höyüğü afişi

Aşıklıhöyük, Çatalhöyük ve Göbeklitepe gibi höyüklerimiz ise bir ölçüde şanslıdır. Geç dönem aktiviteleri tarafından bazı mezarlar dışında (Çatalhöyük'te) çokça tahrip edilmemiş, zamanla üzeri kapanmış ve adeta saklanmış ve korunmuştur.

Burada bahsi geçenlerin dışında kimi tescilli kimi daha keşfedilmemiş kalan diğer höyükleri koruyamazsak hem tüm insanlık kültürüne ve mirasına ihanet edecek, "puzzle"ın önemli parçalarından mahrum kalacak ve bu kültür mirasıyla elde edeceğimiz turizmdeki özgün yerimizin hakkını veremeyeceğiz.

Höyük Nedir? Höyüklerimizi Tanıyalım

Höyüklerin çoğu ovalarda ve akarsu havzalarındaki verimli arazilerde yer alan tepe görümlü oluşumlardır (Resim 6). Ancak hemen not düşmeliyim ki düzlük alanlar üzerinde gördüğümüz her tepeli höyük zannetmeyelim. Ayrıca her höyük de düzlük arazide yer almaz. Örneğin

Resim 6. Çatalhöyük illüstrasyonu

Göbeklitepe ve Karahantepe bunun en çarpıcı örnekleridir.

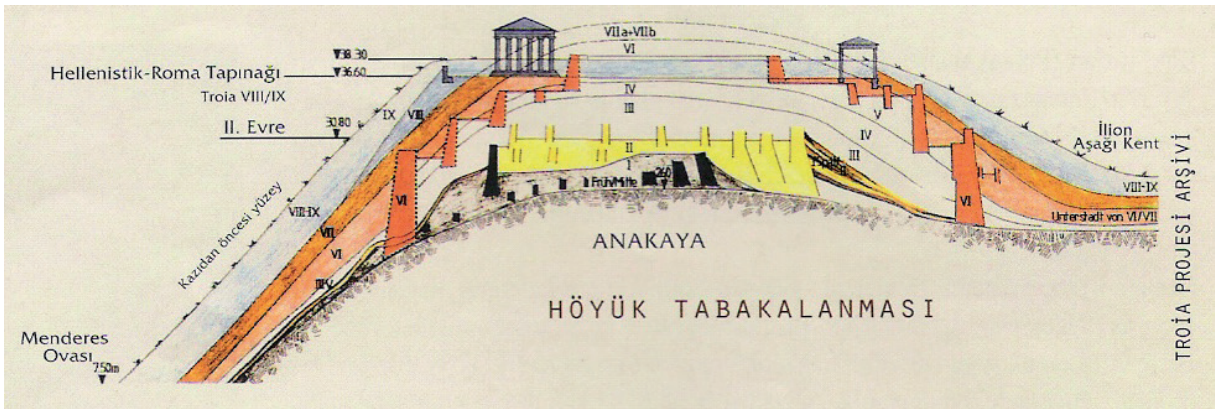
Höyükler aynı yerdeki farklı yerleşmelerin üst üste oluşturduğu birikimlerle meydana gelen yükseltilerdir. Bu yapay tepeler her ne kadar insan eliyle/yerleşimiyle oluşsa da, bu oluşum macerası içinde doğal faktörlerin de rol aldığını önemle belirtmek gerekir. Örneğin höyük üzerindeki bir yerleşim alanı pekâlâ yangın, savaş ve istila gibi insan kaynaklı sebeplerle yıkılıp yerine aynı yerleşimden kalan veya dışarıdan gelen halklar tarafından yeniden kurulabilirken; aynı yerleşim su taşkınları, hastalık, salgın, fırtına gibi doğal nedenlerle de yok olup tekrar aynı yerdeki yıkıntılar üzerine eskiden kalanlar veya yeni gelenler tarafından iskân edilebilir.

Aynı alandaki farklı yerleşmeler üst üste tabakalar/katmanlar (level/layer) halinde bir dolgu

(depozit) oluştururlar. Bu olguya/birikime tabakalanma (stratigrafi) adı verilir. Bu durum höyük oluşumunun ana sebebidir, ancak yalnızca höyüklerde görülmez. Höyükleşme de diyebileceğimiz bu katmanlaşma mağara içi yerleşim ve kullanımlarda, bir antik kentte veya herhangi bir eski yerleşimde de görülebilir. Örneğin böyle düşündüğümüzde İstanbul Sultanahmet Meydanı ve çevresi üst üste farklı uygarlıkların birbiri üzerine inşa edilmesiyle adeta devasa bir höyükleşme örneğini temsil eder.

En çok akıl karıştıran ve gereğince algılanamayan konu höyükteki kültür katmanları/tabakalarıdır. Bir höyükteki kültür katlarını, bir pasta veya apartmanın katları gibi düşünmemek gerekir (böyle düşünenlere tanık olduğum için söylüyorum). Onlar karmaşık olaylar silsilesi ile oluşan, birbirine paralel, düzenli ve standart ölçülü olmayan kesitlere/profillere sahiptir (Resim 7, höyük kesiti). Tabiri caizse tabakalar kesitte yamuk yumukturlar (bkz. Resim 8) ve birbirlerine benzemezler. Hele ki farklı yerleşim tabakalarından oluşan höyükler asla bir apartman katı daireleri gibi düşünülmemelidir.

Höyükler yukarıda bahsettiğim gibi eğer kıyı yerleşimleri ise zaman içinde deniz seviyesindeki yükselmeler gibi doğal sebeplerle veya baraj yapımları sırasında insan kaynaklı olarak sular altında kalmış olabilirler. Bilhassa göl veya akarsu gibi bir tatlı su kaynağının yanında yükselen höyükler yine zaman içinde su seviyesi yükselmelerinin ve taşkınların müthiş tesirli ve dönüş-

Resim 7. Troya Höyüğü tabakalanması

Resim 8. İstanbul, Yarımburgaz Mağarası tabakalanması

türücü etkisiyle de bu defa alüvyonların yani ova seviyesinin altında kalabilmektedirler.

Ünlü Prehistoryacı Mehmet Özdoğan hocamızın söz ettiği ve son yıllardaki Taş Tepeler Projesi kazılarının da gösterdiği gibi Geç Epipaleolitik Dönem ve Neolitiğin ilk safhalarında höyüklerin büyük bölümü ovalarda değil, dağ yamaçlarında, sırtlarda ve vadilerde kurulmuştur. Neolitiğin ileri aşamalarında avcılık ve toplayıcılığın yerine çiftçilik tüm kurallarıyla oturmaya başladıkça höyüklerin daha çok ovalarda ve akarsu ve göl havzalarında kurulmaya başladığını görürüz.

Höyük oluşumu ve tabakalanma mantığını anlamak ve anlatabilmek zorlu işlerdir. Ancak kaçınılmazdır. Belki Kaman-Kalehöyük Müzesi içindeki gibi mekanik höyük maketi gibi uygulamalar işimizi bir nebze olsun kolaylaştırabilir. Ancak işin teorik kısmını idrak etmeden, görsel de doğrudan meseleye deva olamaz. Aşağıda turizm kısmında bu konuya değineceğim.

Höyükler neden oluşur? Neden insanlar bir yere üst üste yerleşmeyi tercih etmişlerdir? Günümüzdeki arkeolojik kanıtlarla artık biliyoruz ki höyüklerin Yakındoğu ve Anadolu'daki macerası insanoğlunun yerleşik olmasıyla yani bir yeri seçmesi ve sahiplenmesiyle başlıyor. Bunun en önemli motivasyon kaynağı ne tarım ne de hayvancılık yapmak. İnsanoğlu önce kendine ortak inanç sistemlerinden ve törenlerinden ötürü bir yerde toplanıp organize olabileceği alanlar seçmiş ve sonra orayı yaptığı tapınaklar, bıraktığı hatıralar ve mezarlar ile kendine tescillemiş benziyor. Ancak seçtikleri yerler de her bakımdan "climatic optimum" yani en uygun iklim ve

coğrafi koşullar içeren "cennet" gibi bir bölgede yer alıyor. Verimli Hilal dediğimiz alan. Burası aynı zamanda buğday, arpa, mercimek, nohut gibi yabancı tahıllar ve koyun, keçi, sığır, domuz gibi av hayvanları bakımından da zengin. İnsanoğlu koşullar değişmediği, örneğin tatlı suyu, bitki ve hayvan çeşitliliği aynı kaldığı müddetçe aynı yerde uzun süre üst üste yerleşmeyi tercih etmiş. Aynı yerde devşirme malzemesini de temin etmiş, oradaki yaşamışlığı ve deneyime güven ve saygı duymuş. Orayı sahiplenmeyi ve sonrasında hak iddia etmeyi sağlayan en önemli unsurlar ise ataların aynı yerde bıraktıkları fiziki ve manevi anılar ve kalıntılar. Bunun belki de en somut kanıtı mezarlar ve kutsal anıtsal yapılar. Höyük oluşumunun en temel nedeni/itici gücü olarak bu mezarları ve ortak toplumsal hafızayı görmek gerekir. Örneğin Çatalhöyük'te en erken yerleşimin atalarının mezarları üzerine inşa edildiğine kendi gözlerimle tanıklık ettim. Elbette Verimli Hilal gibi adeta cennet gibi coğrafya da, Neolitik Çağ toplumlarında yöreye bağlılık ve kutsalın bir armağanı olarak bir algılama yaratmış olmalı.

Höyükler ve Turizm

Höyükleri anlamadan Türkiye tarihi ve kültürü anlatılamaz. Onlar kültürel mirasın belleğidir. Her bir geç dönem uygarlığı sırtını geçmişteki bir kültüre yani höyük geçmişine dayandırmıştır ve bu uygarlıklara ait kültürel unsurların arketipleri höyüğün hatıralarında/hard diskinde saklıdır. Yukarıdaki ilk bölümde bu durumun Troya, Gordion, Boğazköy-Hattuşa, Alacahöyük, Bayraklı-Smyrna Höyüğü gibi çarpıcı örneklerini verdim. Ayrıca yine belirtmeliyim ki bu yerleşmelerin büyük bir kısmı UNESCO Dünya Mirası Listesinde yer alırlar. Örneğin, Frig uzmanı olacak bir turist rehberi başkent Gordion'u gezdirirken aslında Yassitepe Höyüğünü anlamak ve anlatmak zorundadır. Zira Yassitepe Höyüğü'nün tabakalarından bazıları da Frig dönemine ve başkentine aittir yani höyüğün organik bir parçasıdır. Deyim yerindeyse pastanın bir dilimi de Friglerindir.

Adı geçen ve burada zikretmediğimiz daha nice höyüklerin çoğu Prehistorik Çağlara tarihlenir

veya tarihöncesi tabakaları daha iyi korunmuş ve karakteristiktir. Ancak Prehistorik yani yazının olmadığı kültürlerin anlaşılması ve anlatılması diğer arkeolojik ören yerlerine örneğin antik kentlere oranla daha meşakkatlidir. Gerçekten de tekrar vurgulamak gerekirse, bir höyüğü anlayıp aktarabilmek, daha doğrusu bir anlatıcı veya dinleyici olarak bir höyüğe hayat verebilmek en zorlu turizm faaliyetlerinden biridir. Örneğin tarihöncesine tarihlenen höyüklerdeki tabakalanma mantığını, bu dönemki halkların aile ilişkilerini, bilhassa da ölüme karşı tutumlarını ve ölümlerle iç içe olan yaşamlarını ve sanatın ölüm olgusuyla olan ilişkisini anlayıp aktarabilmek sanırız hem rehber hem de ziyaretçi için bir hayli çaba ister. Ancak tüm bu zorluklara rağmen Troya, Göbeklitepe, Çatalhöyük gibi "ikonik" höyükleri bilmeyen ve ziyaret etmek istemeyen bir gezgin olmayacağı gibi, buralara tur yapmayan veya yapmak istemeyen bir rehber olma ihtimali de bana az görünüyor.

Höyük yerleşmelerine yapılacak ziyaretlerde görselleştirme ve teknolojinin bir arada kullanıldığı çalışmaların son derece gerekli ve önemli olduğunu artık her kültür ve turizm paydaşı kabul etmektedir. Ancak bundan hiç şüphesiz çok büyük ve şaşılahtan tanıtım merkezlerini anlamamalıyız. Daha mütevazı ve çevre ile uyumlu ziyaretçi merkezlerinin tercih edilmesini ben şahsen şiddetle tavsiye ediyorum. Arkeolojik alanlardaki ziyaretçi merkezlerinde bazı temalı sergiler ve düzenlemeler, arazideki levhalar, tabelalar, yapıların yanına konulmuş teknolojik canlandırmalar, başta çocuklar ve gençler olmak üzere tüm kesimler için arkeoloji konulu yaz okulları, atölyeler ve seminerler, deneysel/model evlerin inşası, etnografik çalışmalar, yerel halkla ve yetkililerle kurulan olumlu ilişkiler hepsi de görselleştirme ve tanıtıma katkıda bulunurlar.

Örneğin Çatalhöyük adı üzere bir "höyük" yerleşmesidir. Bu yapay oluşumda Çatalhöyük insanları üst üste yerleşmeler kurarak yaklaşık 21 metrelik bir dolgu oluşturmuşlar (Resim 12). Doğu Höyük üzerindeki Kalkolitik, Tunç, Demir Çağı'na, Roma, Bizans ve İslami Döneme tarihlenen zayıf kalıntıları ve dolguyu bir kenara bırakarak, bu yüksekliğin neredeyse tamamı Neolitik

Çağ'daki yerleşmelerle oluşmuştur. Dolayısıyla bu alana gelen ziyaretçilerin asıl anlamaları ve anlatıcıların da asıl anlatmaları gereken, bu organik oluşumun yani "höyük"ün ta kendisidir. Tam bu noktada aşağıda vereceğim bir örnek bütün bu ihtiyaçları karşılar niteliktedir.

Türkiye'nin önemli arkeolojik kazı projelerinden biri olan ve Japon-Anadolu Arkeoloji Enstitüsü adına Sachihiro Omura başkanlığında yürütülen Kırşehir Kaman-Kalehöyük Kazısına giden ziyaretçi önce höyüğü gezer. Sonra höyük biçiminde inşa edilmiş müzeye girer, orada onu mekanik elle çalışan ve höyükteki tabakalanmayı gösteren bir "höyük" maketi karşılar (Resim 9). Böylece arazide gördüğü katmanları daha iyi idrak etme şansı olur. Müzeyi dolaşırken bu kültür katmanlarının her birine ait orijinal arkeolojik malzemeyle buluşabilir.

Prehistorik Bir Höyükte Turist Rehberi Olmak

Höyükler, aslında, binlerce yılın hafızasını ve kültürünü içinde barındıran birer şantiye alanı gibidir (Resim 10). Onların anlatmayı bir kenara bırakalım, anlaması bile zorlu bir süreçtir. Ama höyükler bir turist rehberine mesleki derinlik ve vizyon katar.

Prehistorik bir höyükte hem ziyaretçiyi memnun etmek ve gezilen yeri anlaşılır hale getirmek hem de turist rehberinin elini kolaylaştırmak, turizm planlaması ve sürdürülebilirlik açısından önemli bir hedeftir. Belki bu konuda çoğu aktif rehber araziden önce yapılacak sanal ve deneysel bir tu-

Resim 9. Kırşehir Kaman-Kalehöyük Müzesi içinde yer alan, ışıklı biçimde tabakalanmayı gösteren höyük maketi

Resim 10. Kaman-Kalehöyük kazı alanı

run özellikle de kendileri için işi daha kolaylaştıracaklarını ifade edecektir. Ancak ben rehberlerime güveniyorum ve zorlu ama ruhu olanı başarmalarına inanıyorum. Zira bir rehber açık hava/arazi “öğretmeni”dir. Karşısındaki öğrenmeye hazır gruba anlatacağı “hikâye”yi aktarabilmek için tüm enstrümanları kullanması gerektiği doğrudur. Ama bunu yaparken illa “kolaya kaçması” beklenmemelidir. Prehistorik bir höyük yerleşmesini arazisinden anlatmaya başlamak zor da olsa, anlatıma “höyük” üzerinde başlamalıdır. Hakikisi varken bir ören yerini anlatmaya sanaldan ve detaydan başlanmamalıdır.

Rehber ve ziyaretçi, höyük üzerindeyken yerleşmeyi tam anlamıyla anlatıp anlayamayacağını, bazı nüansların eksik kalacağını baştan kabul etmelidir. Rehber, arazideyken vereceği bilgilerin en başından bilinmesi gereken genel bilgiler olduğuna ve bunun için ilk önce ören yerinden başlamak gerektiğine misafiri ikna etmelidir. Kendi üslubuyla “anlatım ve merak uyandırma sanatı”nı devreye sokan rehber, höyük üzerinde aşağıda değineceğim genel bilgileri verip, arkasından günlük ve ruhani yaşamın ayrıntılarını ve teknolojik görselleştirmeyi sona bırakarak varsa ziyaretçi merkezinde ve deneysel evlerde hikâyeyi tamamlayabilir.

Bu konuda en fazla tecrübem olan Çatalhöyük’ten örnek vermek istiyorum. Rehber misafirleri sanal müzeden önce höyük tepesine çıkardığında ilk olarak oryantasyon açısından Çatalhöyük’ün lokasyonundan söz etmelidir.

Höyük, Holosen dönemin başlarında yani yaklaşık on iki bin yıl kadar öncesinde kurumuş bir göl tabanı olan uçsuz bucaksız Konya Ovasının güneyinde, günümüzde yine kurumuş olan Çarşamba Çayı’nın kıyısında kurulmuş bir yerleşmedir. Bunun için höyüğün yamacından başlayarak en tepedeki seyir terasına çıkılmalı ve yolda yürürken ziyaretçilerin ayaklarının altında yüzlerce Çatalhöyük evi ve evlerin içinde gömülü binlerce insan olduğu muhakkak vurgulanmalıdır. Çatalhöyük, standart bir höyüğe göre kat be kat büyük devasa bir yerleşme ve belki de o dönemin bir “metropol”üdür (Resim 11). Şu anda ova tabanı/ana toprak üzerindeki en erken yerleşmenin MÖ 7100’ler civarına tarihlendiğini biliyoruz. Neden burası seçildi, ilk gelenlerin yer seçimi ve motivasyonu neye göre oldu? Ataları nereden gelmiş olabilir? Rehber ziyaretçilerin bu soruları hayal etmesine yardımcı olmalıdır.

En başta herkesin deneyimleyeceği şu durum harika değil mi? Altında binlerce insanın yaşadığı ve bu insanların üst üste yerleşerek yükseldiği bu “yapay tepe”nin üzerinden engin ve sonsuz görünen Konya Ovası’na, çevreye bakmak. Diğer höyükleri yani komşularını, belki atalarının yaşadığı yerleri çıplak gözle görmek. Höyüğün tüm çevresinde kocaman bir göl tabanı ve yer yer bataklıklarla kaplı ve akarsuların ve bazı aktif yarıardağların olduğunu bilmek. Obsidyen, ahşap gibi temel hayati hammaddelerin elde edildiği efsanevi Hasandağı’nı ve Binbir Kilise’nin yer aldığı Karadağ’ı gözleriyle ayırt etmeye çalışmak. Oradan daha ötesine muhtemel ataları veya yalnızca komşuları, çağdaşları olan doğudaki Aşıklıhöyük’e, Tepecik-Çiftlik’e, Pınarbaşı’na,

Resim 11. Çatalhöyük’te binlerce kişinin yaşadığı yerleşim alanı illüstrasyonu

Boncuklu Höyük'e, güneydoğudaki Can Hasan Höyüklerine ve batısındaki Süberde, Erbaba'ya bakmak ve görmeye çalışmak...

Sonra höyüğün bizzat kendisine odaklanmak. Güney Koruganında görüp görülebilecek en etkili ve hayranlık uyandırıcı höyük kesitini/profilini deneyimlemek (Resim 12). Ova üzerindeki en erken yerleşmeden en sonuncuya kadar tüm yerleşim tabakalarını ayırt etmeye yani "höyük" mantığını anlamaya ve anlatmaya çalışmak. Binlerce kişinin yaşadığı ve gömüldüğü dev bir mezarlık olan bu höyüğü, ayakları altında hissetmek ve evlerini ve mahallelerini gözleriyle keşfetmek. Ziyaretçileri özellikle yatay düzlemde Çatalhöyük mahallelerini en iyi gösteren alan Kuzey Koruganına götürmek. Höyüğün büyüklüğünü ve o dönemde, o bölgede eşsiz ve biricik "dead-end" olduğunu hissettirmek. Yani tam anlamıyla genel ve çevresel bilgilerle başlayan bir sözlü ve deneyimsel oryantasyon süreci. Önce arazi de hikâyeyi oluşturmaya ve işlemeye başlamak, sonra da aşağıda deneysel/model evlerde ve Karşılama Merkezinde replika ve canlandırmalarla pekiştirmek.

Diğer taraftan rehber, grubun niteliğine ve ilgi ve bilgi birikimine göre farklı bir rotasyon da belirleyebilir. Örneğin çocuklar ve farklı profillere sahip kalabalık gruplar için sanaldan araziye doğru bir rota izlemek mantıklı olabilir. Ama "ideal" olan güzergâh unutulmamalı ve özellikle de doğrudan ilgili ve bilgili sayıca az gruplarda turlar höyük üzerinden başlamalıdır. Bu durumda Karşılama Merkezindeki gişeden ödeme yapıldıktan

Resim 12. Çatalhöyük Güney Alanı ve Koruganı

sonra, önce araziye doğru yönlenebilmek için bir seçenek sunulması uygun olacaktır.

SONUÇ

Höyükler, insanoğlunun uzun geçmişinin belli bir toprak parçasında biriken kültürel belleğini temsil ederler. Anadolu kültür tarihimizin ve turizminin bu eşsiz varlıkları, bazen üzerinde kurulmuş modern bir köy ile aslında canlı birer organizmaya dönüşürler. Höyüklerin yapay birer tepede halinde yükselmesinin en büyük sebebi; bölgenin yerel halkının veya dışarıdan gelenlerin; ataların ve geçmiş kültürlerin evleri ile mezarları, yani onların fiziki ve manevi mirası üzerine yeni yaşantılar inşa etmeleridir. Gerçekten de höyüklerde her uygarlık bir diğerinin yaşantısı ve anıları üstünde yükselir; bazen de iç içe geçip etkileşir. Günümüze yakın, yani oldukça geç dönem uygarlıklarının bile altında veya yakınında çoğu zaman bir höyük temeli ve geçmişine rastlanır.

Bu durumun Anadolu'da, bazıları UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan ikonik örnekleri vardır. Troya; Homeros'un İlyada'sına ilham veren bir geç dönem, yani Demir Çağı yerleşmesi olarak bilinse de aslında ana toprak üzerine ilk iskânı yaklaşık altı bin yıl öncesine kadar giden tipik bir höyük yerleşmesidir. Priamos'un destansı kenti "İlion" ise Troya höyüğünün kültür katmanlarından yalnızca bir tanesidir. Bir Demir Çağı uygarlığı olan Frigler ise Anadolu'nun dışından gelip, en erken tabakası Tunç Çağı yerleşmesi olan Yassitepe Höyüğünü yurt edinmişler; dahası bu devasa höyüğü "Gordion" adıyla bildiğimiz başkente dönüştürmüşlerdir. Yine bir Tunç Çağı höyüğü üzerine kurulmuş olan, Homeros'un memleketi Bayraklı-Smyrna antik kenti de bir diğer çarpıcı örnektir. Önce Kültepe Höyüğü, sonra ise Alacahöyük ve Boğazköy'de hem Tunç Çağı hem de Asur Ticaret Kolonileri yerleşmelerinin üzerine gelip yeni yaşamlarını eskinin kültürel mirası üzerine inşa ederek bölgeyi yurt edinen bir diğer ünik uygarlık ise Hititler olmuştur.

Tüm bu örneklerden anlaşılıyor ki ataların hatıraları ve mezarları üzerine kurulan üst üste yerleşimlere bağlı olarak yerin ve coğrafyanın ortak

bir hafızası, yani bir bakıma “ruhu” oluşur; bu anılar ve maneviyat kuşaklarca aktarılır. İnsanlar da deyim yerindeyse “ruhu” olan yerlerde yaşamayı tercih eder ve böyle yerlere güven duyarlar. Tüm bunlar zaten höyükleşmenin en temel sebepleridir.

Metin içinde çok sayıda örnekle höyüklerimizin başına gelen doğal veya daha kötüsü insan eliyle gerçekleşen felaketlerden söz ettik. Kimisinin ortasından veya kenarından yol geçmiş, kimisi baraj suları altında kalmış; bazen bir inşaat temeli veya hafriyat kazısında çıkanlar ise yetkililerce fark edilmediyse modern bir apartmanın altında tahrip olmuş; bazısı tarım yapılırken tümüyle tesviye edilmiş, definciler tarafından dinamitle veya iş makineleriyle derin tahriplere uğramış veya geç dönem mezarlıkları olarak kullanılmıştır. Bunlar, ne yazık ki kötü birer kültürel miras yönetimi ve korunma problemi örneği teşkil ediyor. Burada bahsi geçenlerin dışında, kimi tescilli kimi henüz keşfedilmemiş kalan diğer höyükleri koruyamazsak hem tüm insanlık kültürüne ve mirasına ihanet edecek hem de “yapbozun” önemli parçalarından mahrum kalarak bu kültür mirasıyla elde edeceğimiz turizmdeki özgün yerimizin hakkını veremeyeceğiz.

Höyüklerin kazılması, incelenmesi, anlaşılması ve anlatılması; her biri ayrı zorluklar içerir. Höyüklerin çoğu, düzlük ve verimli arazilerde yer alan tepe görünümlü oluşumlardır. Ancak düzlük alanlar üzerinde görülen her tepe höyük zannedilmemeli veya her höyüğün ovalarda kurulduğu düşünülmemelidir. Örneğin Göbeklitepe ve Karahantepe gibi Neolitiğin ilk safhasına tarihlenen höyükler; alçak tepeler, vadiler veya dağ sırtları üzerinde kurulmuşlardır.

Höyükler insan eliyle ve yerleşimiyle oluşsa da bu oluşum macerası içinde doğal faktörler de rol oynar. Aynı alandaki farklı yerleşmeler üst üste tabakalar (level/layer) halinde bir dolgu (depozit) oluştururlar. Bu olguya veya birikime tabakalanma (stratigrafi) adı verilir. Bu durum, höyük oluşumunun teknik olarak ana sebebidir. En çok kafa karıştıran ve gereğince algılanamayan konu, höyükteki kültür katmanlarıdır. Bir höyükteki kültür katmanları bir pastanın veya apartmanın katları gibi düşünmemek gerekir. Höyüklerdeki

kültür tabakaları; karmaşık olaylar silsilesi ile oluşan, birbirine paralel olmayan, düzensiz ve standart ölçülü olmayan kesitlere sahiptir (Resim 7).

Günümüzdeki arkeolojik kanıtlara göre höyüklerin Yakın Doğu ve Anadolu’daki varlıkları, insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle, yani bir toprak parçasını seçmesi ve sahiplenmesiyle başlamıştır. Dönemin avcı-toplayıcıları; ortak inanç sistemlerinden ve törenlerinden ötürü bir yerde toplanıp organize olabileceği alanlar seçmiş, sonra orayı inşa ettiği tapınaklar, bıraktığı hatıralar ve mezarlar ile kendine tescillemiş görünmektedir. Orayı sahiplenmeyi sağlayan en önemli unsurlar ise ataların aynı yerde bıraktıkları fiziki ve manevi anılar ile kalıntılar; yani höyük oluşumunun en temel nedeni ve itici gücü olan mezarlar ile kutsal anıtsal yapılarıdır.

Höyükleri anlamadan Türkiye tarihi ve kültürü anlatılamaz. Kültür turizminde asıl amaç, tüm insanlığın ortak kültürünü anlatmak olmalıdır. Son birkaç bin yıllık “güzel” eserlere odaklanmak, kanımca gerçek bir kültür turizmi olarak değerlendirilemez. Zira bizi Akdeniz ve Yakın Doğu turizminde hak ettiğimiz benzersiz ve rekabet edilemez konumumuza oturtacak olan yaklaşım ve vizyon bu değil midir? Bu çalışmada bahsettiğim Troya, Yassitepe-Gordion, Bayraklı-Smyrna, Çatalhöyük, Göbeklitepe, Gre Fılla, Kültepe-Kaniş gibi höyükler (veya bahsedemediklerim) ülkemize özgü ünük yerleşmelerdir ve çoğu tanınmış prehistorik höyük UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde yer alır.

Diğer taraftan prehistorik, yani yazının henüz olmadığı kültürlerin anlaşılması ve anlatılması; antik kentler gibi diğer arkeolojik ören yerlerine oranla daha meşakkatlidir. Tekrar vurgulamak gerekirse bir höyüğü anlayıp aktarabilmek, daha doğrusu bir anlatıcı veya dinleyici olarak bir höyüğe hayat verebilmek en zorlu turizm faaliyetlerinden biridir. Örneğin tarih öncesine tarihlenen höyüklerdeki tabakalanma mantığını, bu dönemki halkların aile ilişkilerini, bilhassa da ölüme karşı tutumlarını, ölümlerle iç içe olan yaşamlarını ve sanatın ölüm olgusuyla olan ilişkisini anlayıp aktarabilmek; sanırız hem rehber hem de ziyaretçi için bir hayli çaba ister. Ancak tüm

bu zorluklara rağmen Troya, Göbeklitepe, Çatalhöyük gibi “ikonik” höyükleri bilmeyen ve ziyaret etmek istemeyen bir gezgin olmayacağı gibi, buralara tur yapmayan veya yapmak istemeyen bir rehber olma ihtimali de az görünmektedir.

Örneğin, Frig uzmanı bir turist rehberi başkent Gordion’u gezdirirken Yassitepe Höyüğünü anlamak ve anlatmak zorundadır. Zira Yassitepe Höyüğünün tabakalarından bazıları Frig dönemine aittir, yani höyüğün organik bir parçasıdır. Deyim yerindeyse pastanın bir dilimi de Friglerindir. Bir başka örnekte ise Troya’yı gezdiren bir rehber, yalnızca Homeros’un İlyada’sının temel konusu olan Priamos’un kentinden bahsetmekle turu bitiremeyecek; tur rotası höyüğün “bedeninden” geçtiği için tüm yerleşim tabakalarından bahsetmesi gerekecektir. Bu nedenle turist rehberlerinin bu konunun uzmanlarından eğitimler alması; Kaman-Kalehöyük Müzesi’ndeki mekanik höyük maketi, deneysel evler ve sanal müzeler gibi teknolojik imkânlardan faydalanması işlerini kolaylaştıracaktır. Hatta mümkünse lisans eğitimi sırasında bir höyük kazı projesine katılarak süreci yerinde deneyimlemek çok daha ideal olacaktır.

Ayrıca höyük gezdirirken çok önemli bir diğer yöntem de höyük yerleşmelerinin öncelikle “ara-

zisi” ile birlikte, yani üzerindeki kazılan alanlar ve yapılarla birlikte gezilmesidir. Kazı alanlarının yakınındaki tanıtma ve karşılama merkezleri, deneysel model evler ve orijinal eserlerin sergilendiği müzeler; prehistorik bir höyüğü daha iyi anlayabilmek ve kültürel döngüyü tamamlayabilmek için “hayatı” birer fonksiyona sahiptir. Ancak teknoloji ve sanal bilgilendirme, höyüğün bizzat kendisini gölgede bırakmamalı; ne arazi ne de sanal tanıtımlar bir diğerrinin önüne geçmelidir.

KAYNAKÇA

Çatalhöyük Güney Alanı ve Koruganı, <https://flickr.com/photos/catalhoyuk/>, Erişim Tarihi: 07.03.2026.

Gordion, https://tr.wikipedia.org/wiki/Gordion#/media/Dosya:Gordion_Early_Phrygian_East_Gate.jp, Erişim Tarihi: 07.03.2026.

İzmir, Urla Limantepe Höyüğü kazı çalışmaları, <https://ukta.com.tr/konum/1/liman-tepe-kazi-alani#gallery-6>, Erişim Tarihi: 07.03.2026.

Kalehöyük Arkeoloji Enstitüsü ve Müzesi, <https://www.kaman.gov.tr/kalehoyuk-arkeoloji-enstitusu-ve-muzesi>, Erişim Tarihi: 07.03.2026.

Serap ÖZDÖL KUTLU*

*Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Üniversite Mah. 35930 Çeşme/İzmir.

E-posta: serap.ozdol.kutlu@ege.edu.tr

Serap ÖZDÖL KUTLU

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı’ndan 1991 yılında mezun oldu. Yüksek lisans derecesini Ege Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi öğretim programından 1997 yılında, doktora derecesini de yine Ege Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi programından 2006 yılında aldı. Ege Üniversitesi’nde 2001 yılında çalışmaya başladı. Doçentlik unvanını 2017 yılında Arkeoloji alanında aldı. Profesörlüğe, 2023 yılında Ege Üniversitesi’nde yükseltildi. Halen Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi’nde görev yapmaktadır. Temel çalışma alanları, Tarihöncesi arkeolojisi, Neolitik Çağ, çanak çömlek, dinler tarihi, turizm rehberliği eğitimidir.